

СИМВОЛІСТСЬКА АКТУАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ІДЕЙ У П'ЄСІ ВАСИЛЯ ПАЧОВСЬКОГО «ГЕТЬМАН МАЗЕПА»

У статті висвітлено специфіку творення національно-визвольного пафосу у п'єсі «Гетьман Мазепа» Василя Пачовського крізь призму символістського мислення драматурга. Розглянуто особливості головних персонажів та їхню роль в артикуляції ідейних доміант драми. Наголошено на основних символах твору, які є ключовим фактором в осягненні авторської концепції п'єси.

Ключові слова: символічне художнє мислення, символ, ідея, пафос, образ, протагоніст, антагоніст.

Літературний твір як явище мистецтва покликаний зачіпати в людській душі найглибші струни, не залишати людину байдужою до актуальних тем чи ідей. Репрезентуючи й переплітаючи їх, авторська ідейно-естетична свідомість формує пафос твору. Серед літературознавців побутує думка, що пафос художнього твору взагалі й драматичного зокрема неможливий без глибокої внутрішньої переконаності письменника у певних судженнях, думках, адже пафос — це сильне пристрасне почуття чи переживання, яке є одним із ключових чинників у втіленні авторського креативного задуму. Ось чому творчість письменника в цілому дуже рідко буває нерівною й неоднаковою в плані художнього пафосу окремих його творів. Микола Кодак зауважує: «У формулі пафосу природно вбачати зерно всієї творчості митця, їй має бути притаманна висока міра узагальнення, абстракції» [5, с. 18]. Саме так можна охарактеризувати драматичний доробок Василя Пачовського. «В драмах і поемах Пачовського — один мотив тільки: Україна в минулому, сучасному й майбутньому», — писав свого часу Володимир Бірчак [1, с. 26]. Автор створив ряд драматичних творів, у яких прагнув оживити сторінки героїчного минулого нашої держави, мотивувати український народ і далі боротися за незалежність, бо надто високу ціну заплачено за це у минулому. Леся Демська-Будзуляк зазначає: «У його одверто провокативних текстах Україна була не такою, як хотіла бачити її більшість, не “бідною нещасною сиротиною край дороги”, а “світлим лицарем з гострим мечем та ясним поглядом”» [2, с. 21]. Тому актуальним є окреслення спектру державотворчих ідей, що формують пафос п'єси «Гетьман Мазепа», а також виокремлення символістських засобів, за допомогою яких ці ідеї реалізуються у творі.

Пісня про чайку, яка вивела своїх часнят при битій дорозі є композиційною особливістю п'єси. За однією з версій, автором її був Іван Мазепа. Символічно в образі чайки проглядається Україна, що постійно була обтяжена гнітом чергового загарбника — чи то Польської корони, чи то Російської імперії. Таке досить різке, як на 1933 рік, звинувачення вкладає автор в уста Мазепи:

...для українського князівства,
Якого ім'я “Русь” разом з первенством
Украла нам в історії Москва! [6, с. 30].

Ключова теза п'єси «Гетьмана Мазепи», як і решти драматичних творів автора (крім, хіба що, «Романа Великого») — невідповідність державотворчої ідеї та конкретних дій, скерованих на її втілення. Іван Мазепа, протагоніст п'єси, постає перед нами як розумний державець, дипломат і воїн. Він здатен мислити стратегічно, шукати користі для свого народу, а не задовольнятися тимчасовими сумнівними перемогами, тим більше, що має серйозних супротивників-загарбників. Натомість автор уводить у дію наскрізного персонажа своїх драматичних творів — Марка Проклятого, який символізує душу мас, натовпу, що не завжди

хоче коритися мудрим рішенням гетьмана, є символом «зрадництва і відступництва, фанатичної віри і користолюбства» [9, с. 165]. Ще одна символічна деталь — Марко носить у торбі за плечима голови попередніх гетьманів України, тобто знищує їх, не зрозумівши до кінця їхніх ідей. У такому контексті Марко — уособлення хаотичного ірраціонального натопу, що споконвіку носить за плечима гріх бездержав'я. Його можна розглядати як антагоніста п'єси, героя, що протистоїть раціональному, але не настільки спонтанно-радикальному протагоністові, як він сам. За словами В. Бірчака, «історіософічний погляд Пачовського на історію України був такий, що не було гармонії між умом і чином. Ум у князя, чин у юрби, ум у Сомка, чин у Брюховецького, ум у гетьмана — чин у січових стрільців та в Петлюри. За Хмельницького ум і чин були одно — у Великого Гетьмана» [1, с. 28]. Та все ж апогеєм цього протистояння є битва між Мазепою і Марком Проклятим, що означає бій між виваженою й обдуманною метою та неосмисленим і небезпечним емоційним поривом юрби. В бою Маркова торба важчає, оскільки він чинить гріх проти суспільності. Посланець від люду падає на землю. Січовики, біжучи на поле бою, перестрибують через нього. Таке падіння на рівні символічного мислення означає, що юрба без поводиря не може стати повноцінною нацією; їй потрібен лицар, за Дмитром Донцовим — один козак із мільйона свинопасів. З іншого боку, не варто ототожнювати постать Марка із козацтвом, хоча формально він посланець із Січі. Справжній козак завжди знав, що він проливає свою кров не за гетьмана чи старшин, а за рідну землю, щоб захистити її від загарбника. А простий люд сумнівається, не знає, чи варто йти у бій лише за наказом гетьмана, чи варто накласти головою, як їм здається, даремно. Недарма Мазепа запитує в Марка: «Посел зі Січи ти, чи з люду голос?» [6, с. 39]. Отже, маємо другу ключову проблему — протиставлення козака і гречкосія, лицаря і байдужої людини, для якої головніший хліб, а не воля. Витоки цієї проблеми знаходимо ще у творчості Тараса Шевченка, який був для Василя Пачовського великим авторитетом і героєм-пророком його драматичних творів.

Варто зазначити, що протистояння між гетьманом і юрбою, можливо, не зовсім свідоме і категоричне, бо ж у фіналі Марко зізнається, що зрадив Мазепу і перейшов на бік московського царя, тому що той «погладив по голові» й налякав, що гетьман віддасть Україну знову під польський гніт: «Хотів я добре, вийшло зло довічне!» [6, с. 80]. Несміливий оптимізм проблискує із останніх рядків п'єси, в яких йдеться про те, що Марко кається у своїх вчинках. На думку А. Печарського, «надгробне прощання Марка Проклятого — це своєрідна метаморфоза духа нового покоління, національна трагедія рабів історичних умовностей...» [8, с. 157]. Таким чином, образ Марка Проклятого — глибоко символічний і несе потужний сигнал: не може бути роздвоєності, розбрату у справі відновлення української незалежності; щоб спокутувати свій гріх бездержав'я, українці повинні об'єднатися навколо розумного лідера, який зможе безкорисливо вести свій народ до національного відродження. У цьому й полягає пафос національного визволення, наскрізний для всієї драматургії Василя Пачовського й великої частини його ліричних творів. Зрештою, в «Моїй сповіді» Пачовського знаходимо рядки, що їх можна вважати авторським визначенням пафосу драми: «Треба освідомити українську масу про вагу власної держави для кожної одиниці, тоді вона споїться великою ідеєю, в одну лаву, готову до найбільших жертв, але провід мусить з'єднати собі довір'я до себе...» [7, с. 37].

Цілком зрозумілим у такому світлі видається авторське визначення жанру — містерія воскресіння. Спершу реципієнт не зовсім розуміє доцільність використання цієї назви, бо драма має небагато ознак містерії у класичному розумінні. Насправді ж, таку дефініцію слід сприймати у найширшому сенсі. Драматург сам пояснює символіку свого художнього задуму, як мусив не раз це робити, оскільки тодішнє суспільство не сприймало і не зовсім розуміло літературні твори такого роду: «Критик “Назустрічі” не може збагнути, чому ця драма називається містерією воскресіння — та щоби се взнати, треба мати серце з національним змістом... це не є драма з життя Мазепи, це містерія воскресіння ідеї Гетьмана Мазепи, якою ми живемо...» [7, с. 36].

Помітний символічний підтекст має випадок із юності Івана Мазепи — роздягнутий юнак, прив'язаний до коня, що мчить через ліси і поля. Цю картину полюбили використовувати у своїх творах найвизначніші літератори епохи романтизму — Вольтер, Байрон та інші. Проте, у п'єсі Пачовського навіть таку подію спроектовано в національну площину:

Тепер той дикий кінь — Москва шалена,
Якій Петро пустив огонь під хвіст!
А Україна — той юнак прекрасний,
Скровоавлений тернами на хребті... [6, с. 7].

Нагадуючи гетьманові цей епізод, січовики кажуть, що саме козаки тоді допомогли йому. А зараз Мазепа змушений осмислити це й віддячити, врятувати Україну, що потерпає від знущань московського царя, зупинити дику орду, яка руйнує і палить усе навколо.

Яскраво позначена у творі лірична стихія, що реалізується через сцени зустрічей гетьмана Мазепи і Мотрі Кочубеївни. Варто зазначити, що саме в таких діалогах розкривається талант Пачовського-лірика, який тонко відчуває й передає думки закоханих за допомогою власного оригінального стилю інтимної лірики із притаманною йому мелодійністю та фольклорною образною палітрою. Мазепа порівнює свою кохану із калиною, яка буде спочатку цвісти білим цвітом, потім убереться в червоні корали, а себе — із чорним тисом, що зріє біля урвища. «Червона калина фігурує як символ краси, радості... калина — символ здорової повноцілості жінки взагалі» [3, с. 269]. Тис — символ вічного життя; дуже часто тиси висаджували біля могил померлих, бо вважали, що це дерево служить певним мостом або ж дверима в інший світ. Таким чином, через актуалізацію народнопісенних символів реципієнт підсвідомо розуміє, що у такого кохання немає майбутнього. Важливо також звернути увагу на кольористику цих символічних образів: білий, червоний — кольори, що означають молодість, красу, силу, кохання, життя. Натомість чорний колір асоціюється зі старістю, смертю. На зрізі символічного мислення життя не може єднатися зі смертю, тому почуття головних героїв приречені.

Але драматург не вичерпує стосунків Мотрі й Мазепи лише мелодраматичними елементами зображення. Лірична лінія підпорядкована загальному героїчному пафосові драми. Гучно звучить з уст жінки гасло «Держава або смерть!», яке підштовхує гетьмана до рішучих дій, до підняття повстання проти царя. Хоч можна згадати, що саме Мотря зрадила гетьмана, віддавши його листи своєму батькові Кочубею, проте автор виправдовує це жіночими ревнощами й образою, а не намаганням умисно нашкодити гетьману-державцеві. Василь Пачовський конструє образ активної жінки-патріотки своєї держави, відводячи Мотрі немалу роль у повстанні: вона весь час ніби надихає гетьмана, допомагає йому відіслати шведському королю угоду про союзництво, зрештою вона береться керувати Марком Проклятим, який має завдати удару в спину царським військам.

Водночас, Мотря Кочубеївна постає перед реципієнтом ще в одній іпостасі — автор послідовно репрезентує цей образ як символічне уособлення України. В. Бірчак стверджував, що «велику роль грали у його (В. Пачовського. — А. В.) творах символи і містика. Я запитався був його раз:

— Як ти, Василю, міг так представити Мазепу? Мазепа на вигнанні виймає сорочку Мотрі та її волосся, звите в кучері, гладить сорочку й цілує кучері. Представ собі, який то регіт викличе в театрі, коли старий гетьман — програвши все! — вийме жіночу сорочку й стане її гладити!

— Але ж це все символ! Мотря — це Україна, а на вигнанні лишилися Мазепі тільки спомини з України. Це та сорочка, кучері!» [1, с. 28].

Мотря остання, з ким розмовляє Мазепа перед смертю, стверджуючи непохитність тих ідей, які він захищав:

Хоч моя дорога жертвами кровава,
Щастя для ідеї кинув я у хлань —
Золоті ворота осіяла слава
З крутих веж столиці злотоверхих бань [6, с. 93].

Отже, можемо зазначити, що п'єса «Гетьман Мазепа» в драматургії Василя Пачовського має велике значення: якщо у ранніх його драматичних творах лише формувалася провідний ідейний стрижень подальшого доробку, то ця п'єса — зразок зрілого періоду творчості автора. Зокрема, це виявляється й на рівні образно-сюжетної структури твору: письменник символічно ототожнює образ Мотрі — жінки-патріотки — з образом України, органічно поєднує як фольклорні (калина, тис, червоний та чорний кольори), так і оригінальні, створені авторською

ідейно-естетичною свідомістю символи (Марко Проклятий, Золоті ворота тощо). Микола Ільницький про *magnum opus* Пачовського — «Золоті ворота» — говорить так: «...починаючи від “Сну української ночі”... через “Івана Мазепу” поема виросла до монументального видіння долі України» [4, с. 135]. І це справді так, адже «Гетьман Мазепа» — один із драматичних творів Василя Пачовського, де символічний образ Золотих воріт постає найяскравіше, з одного боку, накладаючись на трагічний епізод смерті гетьмана, а з іншого — символізуючи майбутню українську державу, воскресіння Мазепи та інших діячів через самопожертву задля майбутнього наступних поколінь. Отож сьогодні твори драматурга актуальні й варті того, щоб по-новому переосмислити їх ідейні домінанти в контексті сучасності.

Список використаної літератури:

1. Бірчак В. Лицар-мрійник: думки і спогади про Василя Пачовського / В. Бірчак // Пачовський В. Зібрані твори: у 2 т. — Філадельфія — Нью-Йорк — Торонто: Слово, 1984–1985. — Т. 2: Золоті ворота. — 1985. — С. 23–28.
2. Демська-Будзуляк Л. Історія, що стала міфом — європейський вітер на львівській бруківці / Л. Демська-Будзуляк // «Чорна Індія» «Молодої Музи»: антологія прози та есеїстики / упоряд., літ. ред. та прим. В. Габора. — Львів: ЛА «Піраміда», 2014. — С. 13–28.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. Жайворонок. — К.: Довіра, 2006. — 703 с.
4. Ільницький М. Поет національної ідеї / М. Ільницький // Дзвін. — 1991. — № 11. — С. 129–137.
5. Кодак М. Поетика як система: літ.-крит. нарис. — 2-ге вид., доп. / М. Кодак. — Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. — 176 с.
6. Пачовський В. Гетьман Мазепа. Містерія воскресіння: у 5-ти діях / Василь Пачовський. — Перемишль: Краса і сила, 1933. — 94 с.
7. Пачовський В. Моя сповідь // Пачовський В. Зібрані твори: у 2 т. — Філадельфія — Нью-Йорк — Торонто: Слово, 1984–1985. — Т. 2: Золоті ворота. — 1985. — С. 11–21.
8. Печарський А. Образ України в творчості О. Турянського та В. Пачовського / Андрій Печарський // Василь Пачовський у контексті історії та культури України: збірник наук. праць / Ужгородський нац. ун-т та ін. — Ужгород: Закарпаття, 2001. — С. 155–160.
9. Хороб С. П'єси Василя Пачовського в контексті західноєвропейської символістської драми // Хороб С. Діалоги у відсвіті слова: українська драматургія в типологічних зіставленнях / С. Хороб. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. — С. 164–169.

Symbolic Actualization of National Ideas in the Play «Hetman Mazepa» by Vasyl Pachovskyi

The article highlights the specificity of national pathos of liberation in Vasyl Pachovskyi's play «Hetman Mazepa» in terms of symbolic vision and creative thinking of the playwright. The primary focus of the article is on the main characters and their part in the expression of the drama's dominant ideas. The main symbols of the work as a major factor in Pachovskyi's conception of the play are emphasized.

Key words: symbolic creative thinking, symbol, idea, pathos, image, protagonist, antagonist.